

ARTVİN, ERZURUM, ARDAHAN İLİ VE İLÇELERİNDE ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ YÜZEY ARAŞTIRMASI-2009

Fahriye BAYRAM*
Turgay YAZAR

“Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Gürcü Mimarîsi YüzeY Araştırması” 2009 yılı çalışmaları 29.06-10.07.2009 tarihlerinde, Cumhuriyet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Turgay Yazar’ın katılımıyla başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar Artvin ve Ardahan illerinde sürdürülmüştür.

ARTVİN İLİ

Borçka İlçesi’nde çalışılmıştır¹.

Aralık Köyü, Çoruhağzı (Çorahipiri)-Kozir (Meşedibi) Mevkii’ndeki Şapel: İlk kez tarafımızdan tespit edilen² ve Maradit yolu ile Camili kavşağı karşısındaki tepede yer alan yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek nefli, iki katlıdır (Resim: 1; Çizim: 1a-b). Küçük boyutlu kaba yonu ve moloz taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Dışta yarım daire kemerli, içte lentolu olan üst katın girişi batı cephe eksenindedir. Apsisi yoktur, ancak doğu duvarda dikdörtgen biçimli bir mazgal pencere yer almaktadır. Yapının üzeri yarım daire beşik tonozla örtülüdür.

Ana kaya da kullanılarak inşa edilen alt katın girişi kuzey cephenin doğusundadır ve yarım daire kemerlidir. Üzeri kuzey-güney yönünde atılmış yarım daire beşik tonoz ile örtülmüştür.

Aralık Köyü, Çoruhağzı (Çorahipiri)-Kozir (Meşedibi) Mevkii’ndeki Kilise: Şapelin hemen altındaki düzlükte, yamaca yaslandırılarak inşa edilmiştir ve ilk kez tarafımızdan tespit edilmiştir. Yapı büyük oranda yıkılmıştır, ancak kalıntılardan kuzeyde haç planlı bir kilise ile güneyde buna bitişik doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı

* Doç. Dr. Fahriye BAYRAM, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli/TÜRKİYE.

Yrd. Doç. Dr. Turgay YAZAR, Cumhuriyet Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Sivas/TÜRKİYE.

Rehberliği ile çalışmalarımızı kolaylaştıran Ardahan İl Kültür Müdürlüğü çalışanı Sayın Efsal Alantar’a en içten teşekkürlerimizi sunarız.

¹ Borçka’daki yapılar ilk kez tarafımızdan tespit edilmiştir. Karşıköy, Ortamahalle, Keçiket Mevkii’nde, Nevzat Yüksel’in arazi içinde duvar kalıntıları tespit edilmiş, ancak işlevi belirlenmemiştir.

² İlk kez tarafımızdan tespit edilen kilise ve şapeller, buldukları mevkinin adıyla adlandırılmıştır.

bir mekândan oluştuğu anlaşılmaktadır. İrili ufaklı kaba yonu ve moloz taşlarla inşa edilen kilisenin kuzey haç kolu kısmen ayakta ve örtüsünün yarım daire beşik tonoz olduğu anlaşılmaktadır (Resim: 2). Doğu ve batı kolları ise yaklaşık 1.5 m. yüksekliğinde korunmuştur.

Güneydeki mekânın batı duvarına yerleştirilmiş bir çanak parçası ile güney duvarında dikdörtgen biçimli iki küçük niş görülmektedir.

Kazı yapılmadan yapının özelliklerini tam olarak saptamak mümkün görünmemektedir.

Karşıköy-Dereçi-Lekta Fındıklığı Şapeli: İlk kez tarafımızdan tespit edilen yapı Lekta Fındıklığı olarak bilinen mevkide, trafo direğinin hemen bitişiğindedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı (Çizim: 1c), küçük boyutlu moloz taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Duvarları yaklaşık 1-1.5 m. yüksekliğe kadar ayakta. Girişi batı cephe eksenindedir. Doğuda dıştan düz duvarla sınırlandırılmış yarım daire planlı bir apsis ile apsisin iki yanında, zeminden başlayan yarım daire planlı birer niş yer almaktadır.

Balcı Köyü'ndeki Yapı Kalıntısı: Balcı Köyü'ne giden yolun 19. kilometresinde yer alan yapıdan günümüze, yarım daire kemerli bir girişin bulunduğu güney duvar ulaşmıştır (Resim: 3). Duvarın doğusunda üst seviyede, olasılıkla örtüyü takviye eden kemerin ayak kısmından geriye kalan kalıntı dikkati çekmektedir.

Yapı kalıntısı kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

ARDAHAN İLİ

Son iki yıldır araştırmalarımızı yoğunlaştırdığımız Ardahan Gürcü geleneksel söylencesine göre, Nuh'un oğlu Yafet'in oğlu Togarma'ya istinaden Togarmalılar olarak adlandırılan boydan devam eden Togarma'nın oğlu Kartlos'un oğlu Mthetos'un oğlu Cavahos tarafından kurulmuş müstahkem bir şehirdir ve o zamanlarda Kacta-kalak ve Hur adlarıyla anılmıştır³.

İskender tarafından ele geçirilen bölgeye kumanda eden Anzor ile İberyâ Kralı Parnavaz arasındaki savaş Ardahan yakınlarında yapılmış ve savaşı kazanan Parnavaz ilk Kartli kralı olmuştur⁴. Parnavaz topraklarına sekiz eristav (emir) ve bir komutan atamış, Ardahan Tsunda'ya tayin edilmiş olan beşinci eristavin toprakları arasında kalmıştır⁵.

Bizans İmparatoru I. Constantinus'un döneminde 317 veya 327 yılında Gürcistan Kralı Mirian Hıristiyanlığı kabul etmiş, vaftiz edilmek üzere Bizans'tan rahipler istemiştir. Constantinus, Rahip İoane ve iki rahiple birlikte kurtarıcının haçı ile tasvirini göndermiştir⁶.

³ M. F. Brosset 2003: 7.

⁴ M. F. Brosset 2003: 22-23.

⁵ M. F. Brosset 2003: 23-24.

⁶ M. F. Brosset 2003: 90-94.

Daha sonra Mirian İoane ile piskoposunu İsa'nın gerildiği haçın parçasını ile vaftiz için daha fazla rahip, kilise inşa ettirmek için de mimarlar istemek üzere Constantinus'a göndermiştir. Constantinus bu kez haçtan bir parça, İsa'nın ayaklarının mihlanmış olduğu tahta ve ellerine çakılmış çivileri vermiş ve gerekli her yere kendi adına kilise inşa ettirmelerini söylemiştir. Piskopos şimdi Ardahan'ın Hanak İlçesi'ne bağlı Oğuzyolu Köyü, o dönemde Eruşeti olarak bilinen bölgede bir kilise inşa etmeleri için birkaç mimarla birlikte çivileri bırakmıştır. Kendisi de Manglisi'de yaptırdığı kiliseye ayak tahtalarını koymuştur⁷. Ancak bunlar 7. yüzyılda İmparator Heraklios tarafından geri götürülmüştür⁸.

Kral Mirian'ın oğlu Bakar'ın oğlu III. Mirdat (364-379) çok dindardır ve kilise bulunmayan Klarçeti vadisinde, Tuharişi Kalesi'nde bir çok kiliseler inşa ettirmiştir. Eruşeti ve Tsunda'ya da yeni kiliseler yaptırarak bizzat kendisinin yaptığı haçları Eruşeti'ye göndermiştir⁹.

5. yüzyıla gelindiğinde, Kral Vahtang Gorgaslan'ın piskopos tayin ettiği onbir kilise arasında Klarçeti'de Akhiz Kilisesi ve Ardahan yer almıştır¹⁰.

Bölge 9. yüzyıldan itibaren Ardanuç'u başkent yaparak Tao-Klarçeti Beyliği'ni kuran Bagratlı Aşot'un toprakları içinde kalmıştır¹¹.

Merkez İlçe

*Akyaka (Koduzhara) Köyü Şapeli*¹²: Sadece apsisinin güney yarısı ve planını anlayabilecek kadar temel kalıntıları mevcuttur (Resim: 4; Çizim: 1d). Yüzey taşları sökülmüştür, ancak dolguda kalan izlerden küçük boyutlu kesme taşlarla örüldüğü anlaşılmaktadır. Apsisin kalan bölümünde kare biçimli bir niş bulunmaktadır.

Sugöze (Küçük Cincirop) Köyü Şapeli: İlk kez tarafımızdan tespit edilen yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Çizim: 1e) ve küçük boyutlu kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Ancak yüzey taşlarının çoğunluğu dökülmüş durumdadır ve yapı harap haldedir. Yaklaşık 1-3 m. yüksekliğinde duvarları ayakta (Resim: 5). Girişi güney cephededir. Doğuda dıştan düz duvarla sınırlanmış yarım daire planlı apsis vardır.

Balıkçılar (Duduna) Köyü Şapeli: İlk kez tarafımızdan tespit edilen ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı (Çizim: 1f) yapının yaklaşık 1-3 m. yüksekliğinde duvarları ayakta (Resim: 6). Duvarların yüzey taşları tamamen sökülmüş durumdadır. Doğuda dıştan düz duvarla sınırlanmış yarım daire planlı apsis bulunmaktadır.

⁷ M. F. Brosset 2003: 94.

⁸ M. F. Brosset 2003: 194.

⁹ M. F. Brosset 2003: 107.

¹⁰ M. F. Brosset 2003: 161.

¹¹ M. F. Brosset 2003: 224-227.

¹² H. Gündoğdu 2000: 137-138.

*Hanak İlçesi*¹³

Dilekdere (Hoşiret) Köyü Şapeli: Köyün doğusunda yer alan şapel doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Çizim: 2a) ve ilk kez tarafımızdan tespit edilmiştir. Kaba yonu ve düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Yüzey taşları yer yer dökülmüştür. Cepheler iki ince kaval silme arasında yer alan düz silme ile sınırlandırılmıştır. Giriş güney cephede yer almaktadır ancak etrafı yıkılmış durumdadır (Resim: 7). Doğuda dıştan düz duvarla sınırlandırılmış yarım daire planlı apsis bulunmaktadır. Bir kemerle ana mekâna açılan apsisin doğu duvarında, dikdörtgen biçimli olduğu anlaşılan bir pencere açıklığı yer almaktadır. Batı duvarın üst seviyesinde de bir pencere vardır. Yapının üzeri yarım daire beşik tonoz, apsis yarım kubbe ile örtülüdür.

Oğuz yolu (Eruşeti) Köyü Kilisesi: 20. yüzyıl başlarında bölgede araştırma yapan Gürcü bilim adamı Takaişvili'nin yayınladığı plana göre dışta doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, içte iki sıralı yerleştirilmiş ikişer paye ile ayrılmış üç nefli bir yapıdır¹⁴. Girişi batı cephe eksenindedir ve bu kısımda ortadaki kuzey-güney yönünde dikdörtgen, iki yandakiler kare planlı olmak üzere üç bölümlü nartheks yer almaktadır. Dokuz cepheli apsis dışı taşkın yapılmıştır.

Günümüze kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilen apsisin bir kısmı (Resim: 8), orta nefin kuzey duvarından bazı parçalar ve nartheksin orta mekânı ulamıştır.

*Göle İlçesi*¹⁵

*Yiğit Konağı (Türkaşeni) Köyü Kilisesi*¹⁶: Göle-Ardahan yolunun 20. kilometresinde, yolun sağındaki tepe üzerindedir.

Kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı tek nefli ve tonozludur (Resim: 9; Çizim: 2b). Beden duvarları kaba yonu taşlarla, dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Örtüsü tamamen yıkılmıştır. Duvarlarda da tahribatlar vardır.

*Budaklı (Cicor) Köyü Kilisesi*¹⁷: Cicor Köyü'nün kuzeyinde, köyden yaklaşık 1 km. uzaklıktaki hafif eğimli bir tepe üzerindedir (Resim: 10).

Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Çizim: 2c). Yarım daire planlı apsis, eksene simetrik yerleştirilmiş dikdörtgen biçimi birer niş yer almaktadır.

¹³ Altaş (Uri) Kilisesi, İncedere Köyü Kilisesi, Avcılar (Kışlahanak) Köyü Kilisesi, Yamaç yolu (Vardosan) Köyü Kilisesi, Binbaşak (Gogiba) Köyü Kilisesi ve Koyunpınarı Köyü Kilisesi günümüze ulaşamamıştır.

¹⁴ E., Takaişvili 1909: 69-70.

¹⁵ Çayırbaşı (Okam), Çakıldere (Ora), Çardaklı, Gülüstan (Alıstan Mevkii), Yavuzlar (Üç Kilise), Yanatlı (Varginis) ve Tahtakıran köylerinde yer alan kilise/şapeller günümüze ulaşamamıştır. Yavuzlar Köyü'nde Gözeler Mevkii'nde, köyün içinde ve köy okulunun bahçesinde olmak üzere üç kilise/şapelin varlığı bilinmektedir. Bunlardan sadece okulun bahçesindeki yapıdan yer yer temel kalıntıları görülmektedir.

¹⁶ Yapı ilk kez E. Takaişvili tarafından tespit edilmiştir (Bkz. E. Takaişvili 1938: 14-15; H. Gündoğdu 2000B 141-144'te, "Çakıldere Köyü Yakınındaki Şapel" olarak tanımlanmıştır.

¹⁷ H. Gündoğdu 2000: 150-151.

Beden duvarları kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Örtü sistemi çökmüş; güney cephenin büyük bir kısmı, doğu, batı ve kuzey cephenin de orta bölümleri yıkılmıştır.

*Tozdubır Mevkii Kilisesi*¹⁸: Uğurtaş Köyü, Tozdubır Mevkii'ndedir.

Yapı grubu kuzeyde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir şapel ile bunun güneyine bitişik trikonchos planlı kiliseden oluşmaktadır (Resim: 11; Çizim: 2d). Beden duvarları kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Kuzeydeki mekânın doğu bölümü ayaktadır. Güneydeki mekândan ise batı konchun kuzey yarısı günümüze ulaşmıştır. Doğu konchun sınırlarını belirleyebilecek kadar duvar parçası ayaktadır. Güney konch tamamen tahrip olmuştur.

*Gümüşparmak (Dedeşeni) Köyü Kilisesi*¹⁹: Kilise köyün eteğine kurulduğu, kuzeydeki tepenin üzerinde yer almaktadır.

Harabe halindeki yapının beden duvarları küçük boyutlu kaba yonu taş, çakıl ve kireç karışımından oluşan harçla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir, ancak yüzey taşları tamamıyla dökülmüş durumdadır.

Yapıdan günümüze apsisin kuzey yarısı, apsisin kuzeyindeki mekânın doğu bölümü, kuzey duvarın doğu kısmı, güney duvarın batı ve doğu kısmından duvar parçaları günümüze ulaşmıştır. Bu kalıntılara göre yapının üç nefli düzenlendiği, derin tutulan yarım daire planlı apsisin bölgede alışıldığı üzere dıştan düz duvarla sınırlandırılmayıp yarım daire kavisli olarak dışa yansıtıldığı ve iki yanında dikdörtgen planlı birer pastophorion hücrelerine yer verildiği anlaşılmaktadır (Çizim: 2e). Ancak örtü sistemi ve taşıyıcılar hakkında yorum yapmak mümkün görünmemektedir.

*Sarma Boğazı Kilisesi*²⁰: Gümüşparmak (Dedeşeni) Köyü, Köprübaşı ya da Sarma Boğazı denilen mevkide, sağ taraftaki hafif yüksek tepe üzerindedir (Resim: 12).

Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek nefli ve tonozludur. Kuzeyinde dikdörtgen planlı bir mekân yer almaktadır.

Beden duvarları kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Örtü sistemi ve duvarları önemli ölçüde tahrip olmuştur.

*Posof İlçesi*²¹

*Çambeli (Sagre) Köyü, Cak Kalesi Kilisesi*²²: Kalenin batı eteğinde, doğu yanı

¹⁸ H. Gündoğdu 2000: 146-147'de, "Uğurlutaş (Dört Kilise)'ta II. Şapel olarak tanımlanmıştır.

¹⁹ E. Takaişvili 1938: 10-12.

²⁰ H. Gündoğdu 2000: 139-140,

²¹ İlçede yer alan ve H. Gündoğdu 2000: 180-181'de tanımlanan Al Köyü Kilisesi'nden sadece bir duvar parçası günümüze ulaşmıştır. Aynı yayında fotoğrafları bulunan vaftiz havuzu ve geometrik motifli taş ise artık mevcut değildir.

²² H. Gündoğdu 2000: 175-177'de "Cak Kalesi Yakınında I. Şapel" olarak tanımlanmıştır.

yamaca yaslanarak inşa edilmiştir. Düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilen yapının doğu yarısı kısmen, diğer bölümleri plan çıkarabilecek düzeyde günümüze ulaşmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve tek mekânlı yapının girişi, kuzey duvarın batısında yer almaktadır (Çizim: 2f).

İç mekânda kuzey ve güney duvar, ekseninde yer alan bir duvar payesi ile iki kısma ayrılmıştır. Doğuda yarım daire planlı apsis bulunmaktadır. Apsisin doğu duvarına yarım daire kemerli bir mazgal penceresi açılmış, iki yanına da zeminden başlayan yarım daire planlı birer niş yerleştirilmiştir.

Apsisi örten yarım kubbenin orta bölümü günümüze gelebilmiştir.

*Çambeli (Sagre) Köyü, Cak Kalesi'nin Güneyindeki Kilise*²³: Kalenin güneyinden yaklaşık 600-700 m. uzaklıktaki kilise, Gürcistan sınırını belirleyen Cak Suyu'nun batı yakasında yer almaktadır. Beden duvarları yer yer örtü seviyesine yakın ayaktadır. Yüzey taşları dökülmüştür ancak, kalan bölümlerden düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Batı cephenin iki köşesine yarım daire biçimi birer niş açılarak hem cephe hareketlendirilmiş hem de içteki apsisin vurgulanması sağlanmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kiliseye güney duvarda, yaklaşık ekseninde yer alan kapıdan girilmektedir (Çizim: 3a, b). Tek mekânlı yapının doğusunda içten yarım daire planlı, dıştan düz duvarla sınırlandırılmış apsis yer almaktadır. Orta kısımdaki yıkıntı, doğu duvarına açılmış bir pencereye işaret ediyor olmalıdır.

Kuzey ve güney duvar, orta kısmı bombeli yüksek kaidelere oturan duvar önüne yerleştirilmiş ikişer yarım daire sütun ve köşelerdeki duvar payesi ile üç bölüme ayrılmıştır. Bunlar olasılıkla kademeli kemerlerle birbirlerine bağlanarak duvarda derin nişler oluşturmuştur.

Batı cephenin orta bölümündeki yıkıntı, burada yarım daire kemerli bir pencere olduğunu göstermektedir.

*Çambeli (Sagre) Köyü, Nalaşlar Mevkii Kilisesi (Kırık Kilise)*²⁴: Köyün doğusundan yaklaşık 1,5 km. uzaklıktaki Nalaşlar Mevkii'ndedir. Apsis ile çalılar altında izlenebilen bazı duvar parçaları günümüze ulaşmıştır (Çizim: 3c). Apsisin yüksekliği büyük boyutlu bir yapıya işaret etmektedir. Küçük boyutlu düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ancak yüzey taşları tamamıyla dökülmüş durumdadır.

Çıldır İlçesi

*Eski Beyre Hatun Köyü Kilisesi*²⁵: Köyün içinde yer almaktadır. Apsis, kuzey ve güney duvar kısmen ayaktadır (Çizim: 3d). Küçük boyutlu kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Apsisin ortasındaki yıkıntı bir pencere açıklığına işaret

²³ H. Gündoğdu 2000: 177-178'de "Cak Kalesi Yakınında II. Şapel" olarak tanıtmıştır.

²⁴ H. Gündoğdu 2000: 178-179'da Çambeli şapeli olarak tanıtmıştır.

²⁵ E., Takaişvili 1909: 76.

etmektedir, kuzey ve güney duvarına da üst seviyede küçük boyutlu birer dikdörtgen niş açılmıştır.

*Övündü (Vaşlobi) Köyü Manastırı*²⁶: Kurtkale Nahiyesi'ne bağlı Övündü (Vaşlobi) Köyü ile Kura Nehri arasındaki vadide yer alan Övündü Bahçe ile Akdarı Bahçe arasında bulunmaktadır.

Kuzeyde ve güneyde birer kilise ile kuzeydeki kilisenin batısında yer alan iki katlı bir mekân ve bu mekânı güneydeki kiliseye bağlayan bir koridordan oluşan küçük bir manastırdır (Resim: 13; Çizim: 3e). Kuzeydeki kilisenin kuzey cephesine bitişik duvar kalıntıları, başka mekânların olduğuna da işaret etmektedir.

Yapı dışta pembemsi renkli düzgün kesme taş, içte siyah renkli kesme ve kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Duvarlardaki dilatasyonlardan, güneydeki kilisenin daha sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Kuzey Kilise: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek mekânlı yapının apsis kısmını içeren doğu duvarı tamamıyla yıkılmıştır. Kuzey ve güney duvarı eksende yer alan bir duvar payesi ile iki kısma ayrılmıştır. Duvarlarda ikişer nişin oluşmasına neden olan bu payeler olasılıkla tonozun takviye kemerini de taşımaktaydı. Yamaca yaslanarak yapıldığından yapının kuzey duvarı sağırdır. Güney duvarının batısında, güneydeki kiliseye geçişi sağlayan yarım daire kemerli bir kapı, doğusunda da üstte yarım daire kemerli bir mazgal pencere altta lentolu bir açıklık vardır. Ancak pencere, güneydeki kilisenin duvarı tarafından kapanmıştır, alttaki açıklık ise örülerek kapatılmıştır.

Batı duvarda ise eksende altta, batıdaki mekânın alt katına açılan lentolu bir kapı, üstte ise bu mekânın üst katına açılan yarım daire kemerli bir mazgal penceresi yer almaktadır. Kalan bölümlerden mekânın üzerinin yarım daire beşik tonoz ile örtüldüğü anlaşılmaktadır.

Güneydeki Kilise: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek mekânlıdır. Yapıyı 1902 yılında gören Takaişvili'nin planına²⁷ göre iç mekâna güney duvarın orta bölümündeki, tek sütunlu, iki kemerli açıklıktan girilmektedir. Ancak bu kısım günümüzde yıkılmış durumdadır. Bu büyük açıklık, kilisenin aslında bir giriş mekânı, belki de nartheks işlevi görmüş olabileceğini de düşündürmektedir.

Doğuda yarım daire planlı bir apsis bulunmaktadır. Yarım daire kemerle ana mekâna açılan apsisin doğu duvarında yarım daire kemerli bir mazgal penceresi bulunmaktadır. Ancak güney yarısı tahrip olmuştur.

Kuzey duvar ekleninde, kuzeydeki kiliseye geçişi sağlayan yarım daire kemerli kapı, kapının iki yanında da yarım daire kemerli, büyük boyutlu birer niş vardır. Bunlardan doğudakinin batı yarısı sonraki onarımlarda değiştirildiğinden, kemerin batı yarısı yoktur.

²⁶ Manastır ilk kez E. Takaişvili tarafından 1902 yılında tespit edilmiştir (Bkz. E., Takaişvili 1909: 61; H. Gündoğdu 2000: 162-165).

²⁷ E. Takaişvili 1909: 61, Fig. 33.

Bu kısım, kuzey kilisenin güney duvarında alt kısımda yer alan ve örülerek kapatıldığını belirttiğimiz kısma denk gelmektedir.

Batı duvarı iki yanda profilli konsollara oturan yarım daire kemerle sınırlanmıştır. Duvarı düşey olarak boydan boya kat eden bir dilatasyon görülmektedir. Dilatasyon, burada bulunan bir giriş mekânının güney yönde genişletilip doğu kısmına da bir apsis ilave edilerek kiliseye dönüştürüldüğünü, kuzey duvarın doğu bölümünde şimdi niş gibi görünen ancak Takaişvili'nin planında²⁸ kapı olarak gösterilen kısmın örülerek kapatıldığını ve kuzeydeki kilisenin güney duvarında, üst seviyede yer alan pencerenin de bu sırada kilisenin duvarı ile kapandığını düşündürmektedir.

Batı duvarın kuzey kısmına açılan yarım daire kemerli kapı koridora geçiş vermektedir.

Koridor: İki katlıdır²⁹. Alt katın kuzey duvarındaki lentolu kapı ile kuzeyindeki iki katlı mekânın alt katına, üst katın batı ucundaki lentolu kapı ile de aynı mekânın üst katına geçilmektedir. Üst katın güney duvarında, batı uçta yer alan lentolu büyük pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Her iki kat da yarım daire beşik tonoz ile örtülmüştür ancak alt katın tonozu tamamıyla yıkılmış durumdadır.

*Kuzeydeki Kilisenin Batısındaki İki Katlı Mekân*³⁰: Kare planlıdır. Alt kat doğu duvarındaki lentolu kapı ile kuzeydeki kiliseye, güney duvarındaki lentolu kapı ile de koridora bağlanmaktadır. Batı duvarındaki yıkıntı muhtemelen bir pencere açıklığına işaret etmektedir.

Üst kata koridorun kuzeybatısındaki kapıdan girilmektedir. Doğü duvarındaki yarım daire kemerli pencere ile kuzey kiliseye, batı duvarındaki yarım daire kemerli pencere ile de dışa açılmaktadır.

KAYNAKLAR

BROSSET, M. F., *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. H. D.

Andreasyan, Yay. Haz. E. Merçil), Ankara 2003.

GÜNDOĞDU, H., *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara 2000.

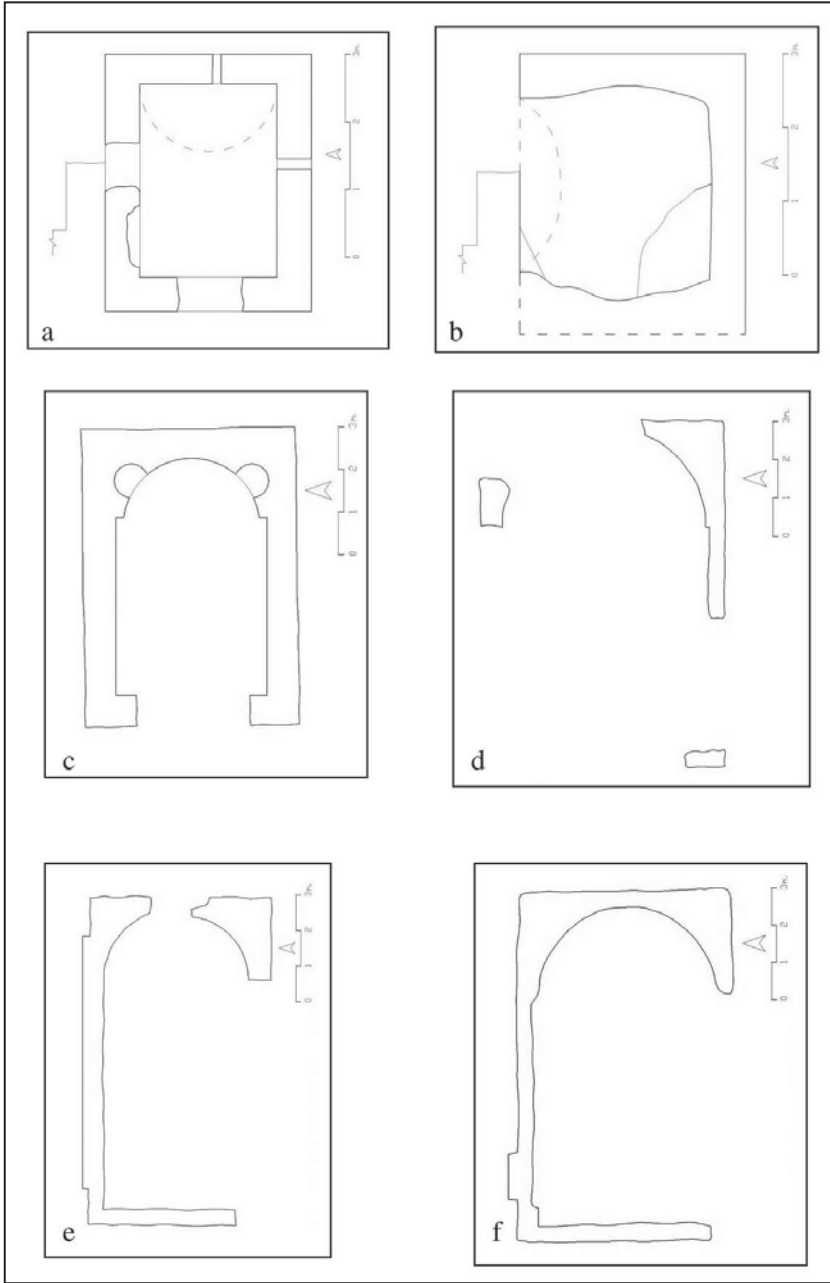
TAKAIŞVİLİ, E., *Hristiyan Anıtları, 1902 Yılındaki Araştırmalar, Kafkas Arkeolojisi İçin Materyaller*, (Ruşça), XII, Moskova 1909.

TAKAIŞVİLİ, E., *Expedition Archeologique en Kola-Olthissi et en Tchanqli 1907*, (Gürcüce), Paris 1938.

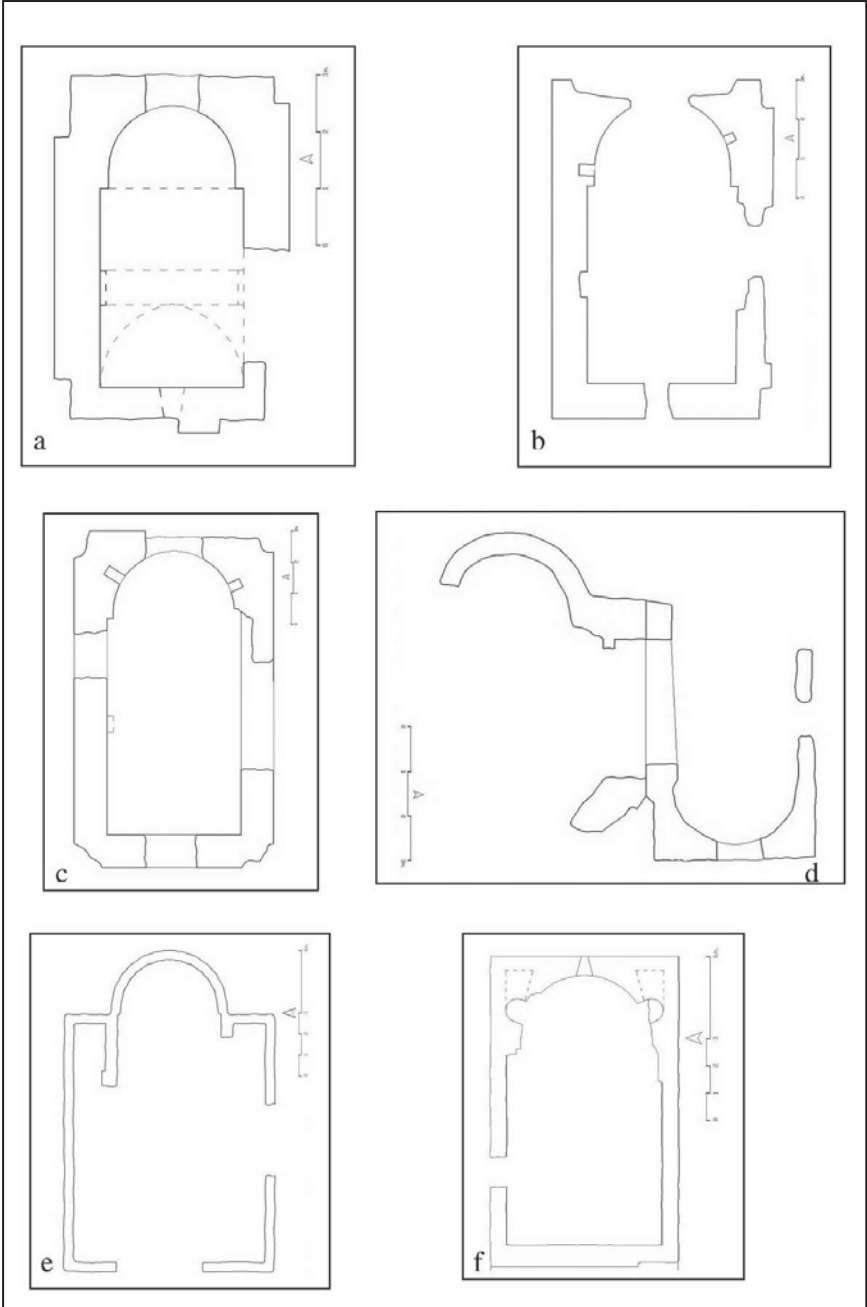
²⁸ E. Takaişvili 1909: 61, Fig. 33, Takaişvili geldiğinde de örülerek kapatılmış olması gereken bu kısmın, Takaişvili tarafından da bir kapı açıklığı olarak tespit edilmiş olması nedeniyle, açık bir kapı olarak gösterildiği tahmin edilmektedir.

²⁹ E. Takaişvili 1909: 61, Fig. 33'te, alt katın güney duvarı önünde, üst kata ulaşan 15 basamaklı merdiven gösterilmiştir. Mekânın içi molozlarla dolmuş olduğundan bu merdiven günümüzde tespit edilememiştir.

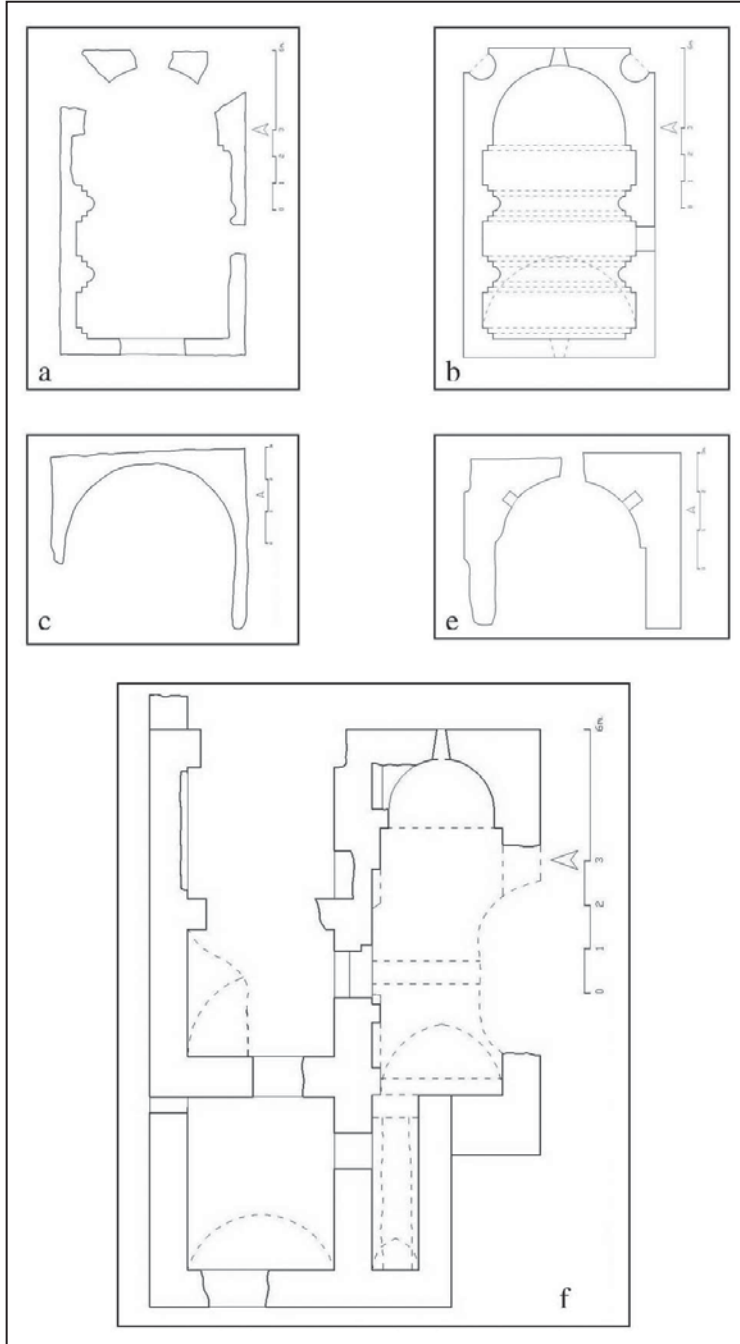
³⁰ E. Takaişvili 1909: 61'de, bu mekânın nartheks olduğunu belirtmektedir. Ancak dışa doğrudan bağlantısı olmayan ve kiliseyle organik bir bütünlük oluşturamayan bu iki katlı mekân, manastırda farklı bir işlevle kullanılmış olmalıdır.

Çizim: 1

Çizim: 2

Çizim: 3

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

.....

Resim: 13